

Osmanlı Vakıf Hukukunda İstibdâl Kavramı*

The Concept of Istibdâl in Ottoman Waqf Law

Yasin Erden**

Öz

Kişi, kendi mülkünü daha iyisiyle değiştirme veya yenileme fırsatı bulduğunda bunu uygulama eğilimindedir. Vakıflar da Allah'ın mülkü olarak kabul edilmektedir. Bu minvalde İslam toplumunda vakıflar, özel olarak ihtiyaç sahiplerine, genel olarak ise tüm insanlığa fayda sağlayan kurumlar olarak benimsenmiştir. Bu inanç doğrultusunda, örneğin yangın gibi bir afet sonrası vakfın daha işlevsel bir mülkle değiştirilmesi gerektiğinde, Müslümanlar bu sürece ibadet niyetiyle yaklaşmaktadır. Böylesi durumlarda yapılması gereken, istibdâl uygulamasıdır. Nitekim istibdâl, işlevini yitirmiş vakfın yenilenmesini sağlamanın yanında vakıflardan daha değerli mülkleri vakıfların yerine ikame ederek vakıfların büyümesini ve gelişmesini mümkün kılmaktadır. Osmanlı ilmiyesine göre genel olarak vakıf malların satışı meşru değildir. Ancak, bir vakıf yanmış, yıkılmış veya işlevsiz hale gelmiş ve tamir için borç temini, yardım alma ya da kiraya verme gibi çözümler bulunmamışsa istibdâl yöntemi devreye girer. İstibdâl, bu tür durumlarda vakıf malının yenilenmesi için tek çözüm sunan bir uygulama olarak görülmektedir. Fakat istibdâlin tarihsel süreçte sıkça suistimal edildiği belirtilmiştir. Bu nedenle bazı İslam hukukçuları, bu uygulamaya karşı çıkmış, hatta 16. yüzyılın başlarında istibdâl işlemlerinin sultanın izni olmadan yapılamayacağı yönünde karar alınarak yeni bir döneme geçilmiştir. İstibdâl, sözlükte değiştirme anlamına gelir. İslam vakıf hukukunda ise vakfın, mülk ile değiştirilmesi ya da vakıf adına yeni bir mülk edinilmesi amacıyla vakıf malın satılması anlamında kullanılır. Örneğin, bir vakıf mali yangın, deprem veya sel gibi afetler sonucunda zarar gördüğünde ya da uzun süreli kullanım nedeniyle işlevini kaybettğinde, vakfın devamlılığını sağlamak amacıyla bu malın daha işlevsel veya değerli bir mülkle değiştirilmesi için gerçekleştirilecek uygulama, istibdâldir. Bu kavram, tebdil ve tağyir gibi değiştirme anlamına gelen diğer kelimelerle de ifade edilmektedir. İstibdâl, Arapça olarak "bey" ve "şirâ" kelimeleri yanında Osmanlı Türkçesinde "satmak-almak" kelimesiyle de dile getirilmiştir. İstibdâlin iki farklı yapış şekli vardır. Birincisi, vakfın mülkle karşılıklı değiştirilmesi, diğeri vakfın satılıp temin edilen parayla vakfa dönüştürülecek mülk satın alınmasıdır. Bu çalışmada Osmanlı fıkıh

Değerlendirme / Evaluation

Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik uygulamasıyla değerlendirilmiştir. / This article is subject to double-blind peer-review evaluation by at least two reviewers.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Nevşehir Hacı Bektaş Veli University.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while

carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yasin Erden).

Yapay Zeka Etik Beyanı / Artificial Intelligence Ethical Statement

Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını, bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir. / The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Bu makale, 2021 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Süleyman KAYA danışmanlığında hazırladığım "Osmanlı Vakıf Hukukunda İstibdâl (XVI. ve XVIII. Yüzyıllar Arası)" isimli doktora tezimin ilgili bölümünün gözden geçirilerek yeniden oluşturulmuş halidir. / This article is a revised and reworked version of the relevant chapter of my doctoral dissertation titled "Istibdâl in Ottoman Waqf Law (16th–18th Centuries)," prepared under the supervision of Prof. Dr. Süleyman Kaya at the Institute of Social Sciences, Sakarya University, in 2021.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı Asst. Prof., Ordu University, Faculty of Divinity, Basic Islamic Sciences, Department of Islamic Law, Ordu, Türkiye yasinerden@odu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7681-229X>

kaynakları olarak fetva mecmuaları, istibdāl risaleleri, mahkeme kayıtları, ahkām defterleri ve vakıf tahrir belgeleri incelendi. 1033 metin tespit edildi. Zikri geçen metinlerde ilk olarak “istibdāl” kelimesine odaklanıldı. Detaylı inceleme sonucunda sözlük açısından istibdāl ile aynı anlama gelen “tebdil, ibdāl, tağyir, tahvil, mübādele, münākale ve ta’dil” kelimelerinin de kimi zaman istibdālın terim manasını taşıdığı görüldü. Öte yandan birçok metinde “bey’ ve şirā’/iştirā, bey’ ve istibdāl, bey’ ve tēbdil, bey’ ve bedel-i vech-i enfaa sarf” şeklinde istibdālî açıklayan bazı kelimelerin kullanımıyla karşılaşıldı. Ancak bazı metinlerde ilgili kelimelerin vakfiye şartlarının değiştirilmesi, mütevellilerin değiştirilmesi, vakıf-vakıf değişimi, mülk-mülk değişimini ifade etmek için zikredildiği tespit edildi. Bu farklılığa dikkat çekmek üzere istibdāl konusunu kavramsal açıdan inceleme gerekliliği ortaya çıktı. Yapılan araştırmalara göre, Osmanlı vakıf hukukunda “istibdāl” kavramını ele alan bir çalışma yapılmadığı anlaşıldı. Söz konusu boşluğu doldurmak amacıyla bu çalışmada, genel olarak fıkıhın ilk oluşum dönemi eserlerinden Osmanlı’ya kadar geçen sürede kaleme alınmış temel bazı fıkıh eserleri ile detaylı olarak ise Osmanlı dönemi temel fıkıh kaynakları kullanılarak “istibdāl” kavramı incelendi.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fetva, Vakıf, İstibdāl, Osmanlı.

Abstract

A person tends to practice it when he gets opportunity to exchange or renovate his own property for a better one. Awqāf also accepted as the property of Allah. As such awqāf are adopted in islamic society as institutions that benefit to those in need in particular and to all humanity in general. In line with this belief, when the waqf needs to be exchanged with a more functional property after a disaster such as a fire, for example, Muslims approach this process with the intention of worship. What should be done in such cases is practice of istibdāl. As a matter of fact, in addition to ensuring renewal of waqf which lost its function istibdāl makes it possible for awqāf to grow and develop by replacing more valuable properties than awqāf in place of awqāf. According to Ottoman scholars, the sale of waqf properties is generally not legitimate. However, when a waqf burned, destroyed or become dysfunctional and there are no solutions to repair it such as borrowing, getting help or renting the method of istibdāl comes into play. Istibdāl accepted as a practice that offers the only solution for the renewal of waqf property in such cases. However, it stated that istibdāl frequently abused in historical process. For this reason, some fuqahā’ opposed this practice, even in the early 16th century, a new period began with the decision toward istibdāl practices could not practiced without the sultan’s permission. Istibdāl means changing in dictionary. In Islamic Waqf Law, it is used in the sense of exchange waqf with property or selling waqf property in order to acquire a new property on the behalf of waqf. For example, when a waqf property is damaged as a result of disasters such as fire, earthquake or flood, or loses its function due to prolonged use, practice that is enforced to ensure continuity of waqf by replacing it with a more functional or valuable property is istibdāl. This concept is also expressed by other words that mean change such as tabdil and taghyir. In addition to Arabic words bay’ and shirā’, istibdāl also expressed in Ottoman Turkish with word sell and purchase. There are two different ways of istibdāl. First is exchange of waqf for property and other is sale of waqf and purchase with money obtained a property that will be converted into a waqf. In this study, Ottoman fiqh sources such as fatwā collections, istibdāl pamphlets, court records, ahkām registers and waqf register documents examined. 1033 texts identified. In aforementioned texts, the word istibdāl first focused on. As a result of detailed examination, it observed that, words tabdil, ibdāl, taghyir, tahwil, mübādalāh, munāqalah, and ta’dil, which have same meaning as istibdāl in dictionary, sometimes also carry the terminological meaning of istibdāl. On the other hand, in many texts, use of some words explaining istibdāl encountered in form of bay’ and shirā’/ishtrā’, bay’ and istibdāl, bay’ ve tabdil, bay’ and badali wajh-i anfa’a sarf. However, it identified that in some texts, relevant words mentioned to express the change of the conditions of waqfiya, change of trustees, change of waqf to waqf, change of property to property. In order to draw attention to this difference, necessity of examining issue of istibdāl from a conceptual perspective emerged. According to the researches conducted, it understood that there are no study carried out on concept of istibdāl in Ottoman Waqf Law. In order to fill this gap, in this study, concept of istibdāl examined using some basic fiqh works written in the period from the first formation period of fiqh up to Ottoman Period in general, and in detail using the basic fiqh sources of Ottoman Period.

Keywords: Fiqh, Fatwā, Waqf, Istibdāl, Ottoman.

Giriş

Toplum yararına hizmet etmek amacıyla bir malın mülkiyetinin Allah'a adanması mahiyetini taşıyan vakıf kurumu, İslam medeniyetinin temel yapı taşlarından biridir. Vakıflar, toplumsal yaşamda ortaya çıkan hem maddî hem de manevî ihtiyaçların karşılanması, ilim ve kültürün yaygınlaştırılması, medeniyetin inşasına katkı sunulması ve hayırseverliğin teşvik edilmesi gibi çeşitli gayelerle tesis edilmiş gönüllü teşebbüslerdir. Özellikle fakirlerin korunması, öğrencilerin desteklenmesi, yolcuların barındırılması ve kamuya açık hizmetlerin sağlanması gibi alanlarda vakıflar, devletin yükünü hafifleten ve toplumsal refahı artıran önemli işlevler üstlenmiştir. Vakıf kurumu, İslam medeniyetinin temel yapı taşlarından biri olarak Osmanlı Devleti'nde zirve noktasına ulaşmıştır. Osmanlılar, vakıf müessesesini sadece bir hayır ve infak vasıtası olarak değil, aynı zamanda devletin idarî, sosyal ve ekonomik yükünü paylaşan bir kamu hizmeti aracı olarak değerlendirmişlerdir. Bu yönüyle vakıf sistemi, Osmanlı toplum yapısının en dinamik ve kapsayıcı kurumlarından biri hâline gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde bu kurumsal yapının işlerliği, düzenliliği ve sürdürülebilirliği, hukukî bir zemin üzerinde inşa edilmiştir. İslam hukukunun alt disiplinlerinden biri olarak gelişen vakıf hukuku, vakfın kuruluş şartlarını, kurucunun yetkilerini, vakfedilen malın hukukî statüsünü, idaresiyle denetimini ve gelir-giderlerin tasarruf biçimlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu çerçevede, vakfın geçerlilik şartları, vakfiyenin bağlayıcılığı, mütevellînin görev ve sorumlulukları gibi meseleler klasik fıkıh literatüründe derinlemesine tartışılmış ve vakıf hukukuna dair zengin bir külliyyat oluşmuştur.

Vakıfların karşılaştıkları en kritik konulardan birisi istibdâl uygulamasıdır. Zira istibdâl, vakfın işlevini yitirmesi halinde ya da işlevinin azalması durumunda veyahut daha işlevsel bir konuma yükseltilmesinin amaçlanması dikkate alındığında yerine yenisini ikame etme düşüncesini gerçekleştirmek üzere geliştirilmiş bir uygulamadır. Vakfedilen mallar zamanla sel, yangın, deprem gibi afetler neticesinde veya eskime ya da tahrip olmaktan ötürü işlevlerini kaybedebilirler. Öte yandan vakıfları daha değerli mülklerle değiştirmek, vakıf ekonomisi açısından uygun görülebilir. Vakıfların satışı, genel kabule göre yasak görüldüğünden böyle durumlarda vakıfların yenilenmesi, veyahut daha değerli mülklerle değiştirilmesi gerekir. İstibdâl vakıfların sürekliliğini sağlamak için başvurulmuş bir yöntemdir. Ancak kötüye kullanılma ihtimaline karşı bu uygulama, daha çok zorunlu durumlarda tercih edilmiştir. Vakıfların toplumsal ve ekonomik açıdan önem taşıyan yapılar olduğu dikkate alındığında istibdâl uygulaması, vakıfların korunması ve yaşatılması adına vazgeçilemeyecek bir yöntemdir. Ancak zikri geçen uygulama, dikkatli icra edilmediğinde vakıfların asıl amacından sapmasına hatta yok olmasına sürükleyebilecek riskler taşır.

İstibdâl konusuna ilişkin Türkçe, Arapça ve İngilizce literatürde üç kitap,¹ iki kitap bölümü,² altı tez,³ on üç

- 1 İbrâhîm Abdullatif el-Ubeydî, *İstibdâlü'l-vakf: Ru'yetün Şer'iyyetün İktisâdiyyetün Kânûniyye* (Dubai: Dâiratü's-şuûni'l-İslâmiyye ve'l-ameli'l-hayrî, 2009); Rızâ Muhammed İsa, *Ahkâmü istibdâli'l-vakf fi'n-nizâmeyn el-Misrî ve's-Suûdî* (Riyâd: Mektebetü'l-kânûn ve'l-iktisâd, 2014); Mahmûd Abbâs Hamûde, *el-Vesâkiku'l-'Osmâniyye fî Türkiyye ve Mısır ve Düvel-i Şimâl-i Afrikîyya: Zevâc, Talak, Bey', İcâr, Vakf, İstibdâl* (Kâhire: Dârun garîbun li't-tibaa, ts.).
- 2 Leonor Fernandes, "İstibdal: The Game of Exchange and Its Impact on the Urbanization of Mamluk Cairo", *In The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim*, ed. Doris Behrens-Abouseif (Cairo - New York: The American University in Cairo Press, 2000) 203-222; Muhammed Mehdi, "Hükmü istibdâli'l-evkâf fi'l-mezâhibi'l-fikhiyye", 333-408. <https://archive.org/download/adel-00012/Figh04854.pdf> (13.05.2025)
- 3 Cemal İbrâhîm Mursi el-Hûlî, *Dirâse Mukarene li vesâiki'l-istibdâl fi Mısır fi'l-asreyn: el-Memlûki ve'l-Osmâni fi'l-karni'l-Âşir el-Hicrî* (Kâhire: Kâhire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arşiv Bölümü, Yüksek lisans Tezi, 1974); Abdulkadir Abdullah el-Hüseyn el-Havâcîrî, *İstibdâlü'l-vakf ve bey'uhû* (Filistin: Câmîatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü's-Şeria ve'l-kânûn, Kısmu'l-fikhi'l-mukâran, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Yasin Erden, *İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Ahmet Oğuz, *Vakfın Kuruluşu ve İstibdâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Uzmanlık Tezi, 2016); Murat Beyaztaş, *İslam Hukukunda Vakıfların Tağyiri ve İstibdâli* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016); Abbas Bilmükni' (عباس بالمقنع), *İstibdâlü'l-vakf fi'l-fikhi'l-İslâmî: Dirâse fıkhiyye makâsidiyye* (Cezayir: Câmîatü's-Şehîd Hama li-Hudâr'i-vâdî, Mahedü'l-ulûmi'l-İslâmî, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

makale⁴ yazıldığı ve iki tebliğin yayınlandığı⁵ görülmektedir. Ana hatlarıyla ifade edilirse bu çalışmaların birçoğunda mezheplerin temel eserlerinde kaydedilen istibdâl ahkâmı tekraren aktarılmaktadır. Bu çalışmaların bazısında ise Malezya istibdâl uygulamalarına değinilmektedir. Suudi Arabistan ve Mısır gibi ülkelerin istibdâl kanunlarının incelendiği çalışmalar da bulunmaktadır. Ayrıca bazı yayınlarda Mısır ve benzeri bölgelerdeki istibdâl mahkeme kayıtları hakkında bilgiler sunulmaktadır. Son olarak istibdâlin ekonomik açıdan önemine dikkat çekerek işlevsiz hale gelmiş vakıf mallarının istibdâl yoluyla topluma kazandırılmasının gerekliliğini öne süren İslam İktisadı alanında kaleme alınmış yazılar da mevcuttur. Zikri geçen çalışmaların hiçbirisinde istibdâl kavramına odaklanılmamaktadır. Bunların dışında tespit edilen iki çalışma daha yer almaktadır. Söz konusu iki çalışmanın ilkinde, istibdâlin tarihi serencamı, Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin kuruluş aşrında istibdâlin teorisi-pratiği ve Meşrûti Dönemi istibdâl yasaları incelenmektedir.⁶ Diğer çalışmada ise Osmanlı Devleti'nde istibdâlin hukukî boyutları, şer'iyce sicilleri ve bazı arşiv belgeleri üzerinden anlatılmaktadır.⁷ Anlaşıldığı üzere istibdâl kavramı, önceki çalışmalarda bu makalede yer verildiği şekliyle araştırılmamıştır. Bu makalede genel olarak fıkıh ilminin ilk kitaplarından itibaren özel olarak ise Osmanlı dönemi fıkıh kaynakları çerçevesinde istibdâl kavramı incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı döneminde kaleme alınan fetva mecmûaları, risâleler, mahkeme kayıtları, ahkâm defterleri ve vakıf tahrir belgelerinde kullanılan istibdâl ve benzer kelimelere yer veren metinler tespit edilmiştir. 16-18. yüzyıl Osmanlı fetva mecmûaları, risâleler, mahkeme kayıtları, ahkâm defterleri ve vakıf tahrir belgelerinde istibdâl kelimesinin anlamını ifade eden yedi farklı kelime kullanılmıştır. Bu kelimeler şunlardır: "İbdâl, mübâdele, tebdîl, tağyîr, tahvîl, ta'dîl ve münâkale". Öte yandan "bey' ve iştirâ, bey' ve istibdâl, bey' ve tebdîl, istibdâl ve iştirâ ve tazmin" gibi kelimeler, istibdâl uygulamasını anlatmak için kullanılmıştır. İstibdâl yerine farklı kelimelerin kullanımı, istibdâl konusunu çalışmayı zorlaştırmakta ve karışıklığa sebep olmaktadır. Çalışmada bu durum dikkate alınarak istibdâl ve benzer kelimelere yer veren metinler tespit edilmiştir. Ayrıca çalışma, istibdâl ve istibdâl anlamında kullanılan kelimeler ve taşıdıkları anlamlar hakkında önemli tespitler ortaya koyarak vakıf hukuku alanına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada Foucault'nun arkeolojik kazı yöntemi benimsenmiştir. Bu yöntemle göre insan bilimleri alanında, bu disiplinlerin kavramsallaştırılmasını mümkün kılan anlatısal stratejileri çözümleme amaçlanır. Ayrıca belirli bir fikrî söylemi barındıran metinler, söylemsel yapının arşivi niteliğindedir. Araştırmacı bu arşivlere dayanarak, belirli bir düşünce sistemini, benzerleriyle karşılaştırarak analiz eder ve arka planını çözümlemeye çalışır. Bunun yanında çalışmada karşılaştırmalı analitik yöntem uygulanmıştır.

Makalede ilk olarak Osmanlı öncesinde Hanefî fûrû-i fıkıh eserleriyle fetva mecmûalarında istibdâl kavramı hakkında tespit edilen bilgiler, kronolojik bir şekilde aktarılmakta ve kendi içerisinde bir karşılaştırmaya tabi tutulmaktadır. Devamında istibdâl kavramı, Hanefî mezhebinin büyük ve son halkası diye nitelendirilmesi

4 Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfı ve Bir İstibdâlnamesi", *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 37-46; Abdullah Sâlih Hâmid Ahmed, "Şartu'l-vâkıf ve kadâyâ'l-istibdâl", *Evkâf* 5 (2003), 181-208; Muhammed Osman Tahir Beşir - Hasan Yeşu, "İstibdâlu'l-vakfi fi'l-fikhi'l-İslâmî ve'l-kavânin'il-muâsara", *Mecelletü Külliyyeti's-şeria ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 27 (2009), 313-368; H. Gökçen Özkaya, "Vakıf İstibdâl Kayıtları, İstanbul'da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 467-488; Abdurrahmân b. Nâfi es-Sülemî, "İstibdâlu'l-vakfi'l-lezi lem tette'attal menâfi'uhü bi vakfin hayrin minhü fi'l-fikhi'l-İslâmî ve nizâmî'l-murâfe'âti's-Su'ûdi me'a beyânî mâ cerâ 'aleyhi'l-amel fi mehâkim-i Mekketi'l-mükerrame", *Mecelletü Câmî'ati'l-Melik Abdulaziz: el-İktisâdu'l-İslâmî* 24/1 (2011), 3-30; İbrahim Abdüllatif el-Ubeydi, "İstibdâlu'l-vakfi'z-zirâ'iyyi'l-mu'attal bi'l-vakfi'ta'limî's-sihhi", *Evkâf* 23 (2012), 135-172; Jasni bin Sulong, "Permissibility of Istibdâl in Islamic Law and the Practice in Malaysia", *Journal of US-China Public Administration* 10/7 (2013), 680-689; S. Hisham vd., "Substitution of waqf properties (istibdâl) in Malaysia: Statutory provisions and implementations", *Middle-East Journal of Scientific Research* 13, (2013), 23-27; Teyşir Ebû Haşrîf, "İstibdâlu mümtelikâti'l-evkâf: Hükümühü ve davâbitühü ve icrââtühü: Dirâse mukârane", *Mecelletü Câmî'ati Dimeşk li'l-ülûmi'l-iktisâdiyye ve'l-Kânûn* 30/2 (2014), 335-375; Zahri Hamat, "Substitution of special waqf (istibdâl): Case study at the Religious and Malay Custom Council of Kelantan (MAIK)", *The Macrotheme Review* 3/4 (2014), 64-71; İbrahim Oğuz, "Osmanlı vakıflarında istibdâl problemi: Midilli örneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/58 (2015), 583-601; Murat Beyaztaş, "İslâm Vakıflar Hukukunda İstibdâl", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* 3/1 (2017), 1-21; Afifudin Mohammed Noor vd., "Fact and Implementation Analysis of Istibdâl Method on Waqf Land in the State of Penang", *International Journal of Muamalat* 1/1 (Aralık 2017), 1-8; Mohammed Farid Ali al-Fijawi vd., "Waqf, Its Substitution (Istibdâl), and Selected Resolutions of Islâmî Fiqh Academy India: A Maqasid al-Shar'ah Perspective", *Intellectual Discourse* 26 (2018), 1093-1108.

5 Abdurrahman Candan, "İslam Hukukunda İstibdâl ve Günümüzde Uygulanma İmkânları", 1. *Uluslararası Vakıf Kurumu Sempozyumu: Vakıf ve Sürdürülebilir Kalkınma*, ed. Mehmet Bulut vd. (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018), 68-82; Osman Safa Bursalı, "Hicaz'ın Hanefî Fukahası Meseide: Vakıf Malın İstibdâli, Bir Risâle ve Takrizleri", *Sahn-ı Seman'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 211-239.

6 Hatice Kübra Kahya, *İstibdâl Uygulamaları Işığında Osmanlı Vakıf Hukukunun Dönüşümü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 1-377.

7 Belkis Konan, "Osmanlı Hukukunda Vakıflarda İstibdâl Uygulaması", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 70/3 (2021), 991-1011.

mümkün olan Osmanlı döneminde kaleme alınan fıkıh kaynaklarında incelenmiştir. İnceleme neticesinde istibdâl kavramının tek başına kullanımı ile müradif kavramlarla birlikte kullanımı ayrı ayrı ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise istibdâl ve müradif kelimeler hakkında ulaşılan ilmi tespitlere yer verilmiştir.

1. Osmanlı Öncesinde İstibdâl Kavramı

Osmanlı ilmiyesinde yer alan şeyhülislam, kazaskerler, kadılar ve müftüler, Hanefî mezhebinin kurucularından itibaren şekillenen Hanefî Hukuk Ekolü'nün mirasçısıdır. İstibdâl kavramının kullanımında Hicrî 2/8-9/15. yüzyıl ile Osmanlı fıkıh metinleri arasında bağlantı kurmak istibdâli iyi kavramak için önemlidir. Bu bağlamda Hanefî mezhebinin kurucularından İmam Muhammed'in eserlerinden başlamak suretiyle, çeşitli kaynaklarda istibdâl kavramına dair yer alan açıklamalar ele alınacaktır. İncelenen kaynaklarda istibdâl dışında şu kelimelerin zikredildiği görülmektedir: "Tebdîl; Tağyîr; Tahvîl; Mübâdele; Ta'dîl; İstibdâl ve İbdâl; İstibdâl ve İştirâ; İstibdâl, Tebdîl ve Tağyîr; İstibdâl, İbdâl, Tebdîl ve Tağyîr; Tebdîl ve Tağyîr; Bey' ve Hifz; Bey' ve Yenisini Bina Etmek".

Detaylandırmak gerekirse İmam Muhammed (ö. 189/805), bir meselede vakıf mallarının satılması ve bedelinin alınmasını ifade etmek üzere "istibdâl" kavramını kullanmaktadır.⁸ Hilâl b. Yahyâ (ö. 245/860) ise eserlerinde bazı farklı ifadeleri de zikrederek istibdâli anlatmaktadır. O, sekiz yerde "bey' ve istibdâl", yedi yerde sadece "istibdâl", üç yerde "bey' ve iştirâ", iki yerde "tazmin" kelimelerini zikretmektedir.⁹

Bu kullanımları ana hatlarıyla açıklama sadedinde şunlar söylenebilir: Hilâl b. Yahyâ, kişinin, vakfedeceği araziye satın elde ettiği bedelle başka bir arazi satın alması şartıyla vakıf kurup kuramayacağı sorusuna cevaben, böyle bir durumda onun, "bey' ve istibdâl" hakkı olduğu doğrultusunda bir fetva vermiştir. Bu fetvanın soru kısmında, "bey' ve iştirâ", cevapta ise "bey' ve istibdâl" kelimeleri istibdâlin terim anlamını yansıtmaktadır. Bir başka örnekte o, vakıf malı satan yetkilinin elde edilen bedeli hibe etmesi durumunda, bu bedeli tazmin etmesi ve yeni bir arazi satın alınması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰ Buradaki tazmin uygulaması, istibdâl ile aynı sonuca varmaktadır ki; bu vakıf-mülk değişimidir. Dolayısıyla istibdâl anlamını içeren "tazmin" kelimesi mevcuttur.

Hassâf (ö. 261/875), eserinin dört yerinde "istibdâl", diğer dört yerinde "bey' ve iştirâ", iki yerinde "bey' ve istibdâl", bir yerinde ise "tazmin" kelimesini kullanmaktadır. Şöyle ki; Hassâf, bir meselede kişinin, araziye "bey' ve iştirâ" koşuluyla vakfetmesinin meşru olduğunu belirtmektedir. Bir yerde "istibdâl" yetkisinin istihsanen meşru bir uygulama olduğunu ifade etmiştir. Başka bir meselede, vakfı satan görevlinin yeni bir vakıf satın almadan vefat etmesi halinde, bu bedelin onun mirasından tahsil edilmesi gerektiğini ve bu parayla yeni bir vakıf alınmasını anlatmaktadır.¹¹ Bu uygulamada istibdâl kelimesi zikredilmemekle beraber kullanılan tazmin kelimesinin dolaylı olarak istibdâli anlattığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki; vakfı satanın elinde bekleyen para vakıf idi, vefat edince mirasından tazmin edilerek yeni bir vakıf alınması ise istibdâl kelimesi kullanılsa da mahiyet itibarıyla bir istibdâl uygulamasıdır.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), dört yerde "bey' ve iştirâ", üç yerde "bey' ve isti'âne", bir yerde "bey' ve semeni ile intifâ", bir yerde ise "tazmin" kelimelerine yer vermektedir. Semerkandî'nin eski mescidin satılarak elde edilen gelirin, yenisinin yapımında kullanılması mahiyetinde naklettiği bir fetvada geçen "bey' ve isti'âne" kelimeleri istibdâl anlamını yansıtır. Nitekim burada vakıf kabul edilebilecek mescid mülkle değişime uğramaktadır. Semerkandî tazmin niteliğinde bir istibdâli şu ifadelerle aktarmaktadır: "[Vakfın] kıymetini [ödettirmekle] hüküm verilir ve elde edilen bedelle [satılan vakfın karşılığında] bir şey satın alınır..." O, bir başka meselede mescide ait hasırların ihtiyaç kalmadığında satılıp elde edilen gelirle yeni hasırlar alınmasını meşru bulur. İlgili metinde "bey' ve intifâ" kelimeleri kullanılmaktadır. Diğer bir istibdâl fetvasında ise "bey' ve iştirâ" kelimelerini zikretmektedir.¹²

8 Ebû 'Abdullah Muhammed Şeybânî, *es-Siyerü'l-kebîr (eş-Şerhu's-Siyerü'l-kebîr içinde)* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1417/1997), 5/256-257.

9 Ebû Bekr el-Basrî Hilâl b. Yahyâ, *Ahkâmü'l-vakf* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-meârifî'l-'Osmâniyye, H. 1355), 91-92, 94, 97-100.

10 Hilâl b. Yahyâ, *Ahkâmü'l-vakf*, 91, 94.

11 Ebû Bekr Ahmed eş-Şeybânî Hassâf, *Ahkâmü'l-Evkâf* (Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1420/1999), 21, 132-135.

12 Ebü'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 683), 259b, 262b, 269a-b, 271a-b, 272b, 273a, 277b.

Nâtîfî (ö. 446/1054) gelir getiren bir araziye vakfeden kişinin ölümü sonrasında, bir başkasının bu arazinin kendi mülkü olduğunu iddia etmesi üzerine gelişen bir meseleye değinir. Varislerin bu iddiayı kabul etmesi durumunda, İmam Muhammed'e göre arazinin kıymeti, ölünün mirasından tazmin edilmeli ve vakıf faaliyeti, vakıf olmaktan çıkan arazinin yerine yenisi alınarak devam ettirilmelidir. Bu meselede istibdâl "tazmin" kelimesiyle ifade edilmiştir.¹³

Serahsî (ö. 483/1090 [?]) iki vakıf meselesinde "istibdâl" kelimesini kullanmayı tercih etmiştir.¹⁴ Kâdîhân (ö. 592/1196), on dokuz yerde "istibdâl", dört yerde "bey' ve iştirâ", bir yerde "bey' ve istibdâl", bir diğer yerde ise "tazmin" kelimesini kullanmaktadır.¹⁵ Burhâneddin el-Buhârî (ö. 589/1193), Kâdîhân gibi dört kelimeyi aynen kullanmaktadır. Bunun yanında "bey' ve parayı daha üstün bir vakıfta kullanmak" kelimesini zikretmektedir.¹⁶ Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) iki yerde "istibdâl",¹⁷ bir yerde "bey' ve tamir" kelimesini kullanmıştır. O, harap vakfın bir kısmının satılarak elde edilen gelirle kalan kısmını onarma konusunu ele alır. Bu noktada, "bey' ve imara" kelimesin kullanır.¹⁸ Netice olarak vakfın bir kısmının satışı ve elde edilen parayla mülk müstemilatın vakfa dönüşümü gerçekleştirilmektedir.

Hâfızüddîn el-Bezzâzî (ö. 827/1424) yedi yerde "bey' ve iştirâ/şira", dört yerde "istibdâl", iki yerde "bey' ve semeni sarf", iki yerde "bey' ve isti'âne", iki yerde "tazmin", iki yerde "münâkale", bir yerde "bey' ve tamir", bir yerde "bey' ve bedeli üstün bir vakıfta kullanmak" kelimelerini kullanmayı tercih etmiştir. Öte yandan Bezzâzî, harap olmuş bir mescide ait vakıfların başka bir mescide nakledilmesini anlatan bir meselede "sarf" kelimesini, benzer şekilde iki yerde de "tahvîl" kelimesini vakfın başka bir yere taşınması anlamında kullanmaktadır.¹⁹ Bu üç yerde genel olarak vakıf-vakıf değişimi manası olduğundan istibdâlin terim anlamı bulunmamaktadır.

2. Osmanlı Döneminde İstibdâl Kavramı

Vakfiyelerde, vakfın yönetimi ve vakıf mala yönelik belirli şartlar ileri sürülmüştür. Bu şartların genellikle "ziyâde, noksan, idhâl, ihraç, i'dâ, hirmân, tağyîr, tebdîl, ibdâl ve istibdâl gibi terimlerden oluştuğu aktarılmaktadır.²⁰ Ünlü Osmanlı Şeyhülislamı Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) bir fetvasında zikri geçen şartların aynısı olarak "tebdîl, tağyîr, ihraç, idhâl, ibdâl, istibdâl" ifadeleriyle karşılaşılmakla beraber yukarıda "ziyâde, noksan" diye ifade edilen iki şarta benzeyen "teksîr ile taklîl" şartlarına yer verildiği görülmektedir.²¹ Ayriyeten söz konusu fetvada "tevlîyet, bi'l-cümle kâffe-i tasarrufât-ı şer'îyye ve âmme-i teberraât-ı merîyye" şeklinde iki farklı şarta daha temas edilmektedir. Osmanlı dönemine ait mahkeme kayıtları ve vakıf tahrir belgelerinde ise zikri geçen şartlara mana bakımından aynı veya yakın olan "tahrîf, nakz, iptâl, ta'tîl, ihlâl, tahvîl, ta'dîl, naks, taklîl-i vezâyif, azl, nasb" gibi bazı şartlar yer almaktadır.²² Bir vakıf belgesinde "tebdîl ve tağyîr ve istibdâl ve sair tasarrufât-ı şer'îyye" kalıbında bir koşul ileri sürüldüğü nakledilmektedir.²³ Burada

13 Ebû'l-Abbâs Nâtîfî, *el-Ecnâs ve'l-furûk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 665), 30a.

14 Ebû Bekr Şemsüleimme Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 12/41-42.

15 Ebu'l-Mehâsin Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân* (Hindistan: Kalkûta Matbaası, 1835), 4/231-235.

16 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 6/123-124, 137, 140, 184, 193, 194-196, 209, 210, 215, 233.

17 Abdullâh Sadrüşşerîa, *Şerhü'l-Vikâye* (Amman: Müessesetü'l-verrâk, 2006), 3/288-289.

18 Sadrüşşerîa, *Şerhü'l-Vikâye*, 3/289.

19 Hâfızüddîn Muhammed Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye (el-Fetâvâ'l-Hindiyye'nin kenarında)* (Bulak: y.y., 1310), 6/254, 256-257, 269, 270, 271, 284-285.

20 Abdullâh b. Hasan el-Afîf Kazerûnî, (Fetvayı Veren), *Fetâvâ Kâzerûnî (İcâbetü's-sâilin bi-fetva'l-müteahhirin)* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 170), 88b; Mekke Müftüsü Ömerî, (Derleyen), *Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İ. Hakkı, 827), 85-86; Muhammed Ubeyd Abdullâh Kübeysî, *Ahkâmü'l-vakf fi'ş-Şeriatü'l-İslâmiyye* (Bağdat: y.y., 1397/1977), 291-301.

21 Veli (Yegan) b. Yusuf el-İskilîbî (Derleyen), *Mecma'u'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 223), 126a.

22 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil* (987-988/1579-1580), haz. Rifat Günalan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 291; *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil* (1042-1043/1633), haz. Fuat Recep - Sabri Atay (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 291; *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil* (1002-1003/1594-1595), haz. Rasim Erol - Hüseyin Kılıç (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 237; *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (970-971/1563), haz. Mehmet Akman (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 65; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil* (999-100/1590-1591), haz. Rifat Günalan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 491, 492; *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 65; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri (1009/1600)*, haz. Doç. Dr. Mehmet Canatan (İstanbul, Özal Matbaası, 2004), 422.

23 *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 11.

ilk üç şartın birbirine yakın anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Ebüssuûd Efendi'nin fetvasındaki "bi'l-cümle kâffe-i tasarrufât-ı şer'iyye ve âmme-i teberruât-ı meriyye" ifadesine benzeyen "sair tasarrufât-ı şer'iyye" şeklinde bir şart ortaya konulmuştur.

Vakfiyelerde zikredilen şartlardan birisi olan istibdâl, Arapça kökenli bir kelime olup sözlükte bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek anlamına gelir.²⁴ Vakıf hukukunda ise istibdâl, vakfın ya da vakfa ait bir malın mülk malla değiştirilmesini ifade eder.²⁵ Detaylı bir şekilde incelenecek olursa, vakfı satın elde edilen parayla mülk satın almak ya da vakfın tazmini vb. durumlarda vakfın vakıfıktan çıkıp başka mülkün vakfa dönüştürülmesi gibi birtakım uygulamalar da istibdâl terimi içerisinde değerlendirmelidir. Örneğin vakfa ait taşınmaz bir arsa, işlevini yitirmişse bu arsa satılarak elde edilen para ile vakıf adına başka bir mülk alınabilir. Bu, istibdâlin satmak-yenisini almak şeklini yansıtan bir uygulama türüdür. İlerleyen satırlarda istibdâlin tek başına kullanımı ve müradif kelimelerle kullanımı anlatılacaktır.

2.1. İstibdâl

2.1.1. İstibdâl Kavramının Tek Başına Kullanımı

Bu araştırmada istibdâle dair Osmanlı dönemi vakıf hukuku kaynakları içerisinde 1033 metnin kaleme alındığı tespit edilmiştir. İlgili metinlerin çoğunda²⁶ istibdâl kelimesinin müstakil olarak kayıtlı olduğu görülmüştür. Vakıf hukukundaki terim anlamında kullandığı anlaşılan vakıf gayr-ı menkûl ile mülk gayr-ı menkûlün trampası diğer şekillere göre oldukça fazla sayıdadır.²⁷ Söz konusu metinlerin çoğunluğu, ahkâm defter kayıtlarından oluşmaktadır. Ayrıca altı risale meselesi ve üç fetvada işlevini yitirmiş vakfın mülk taşınmaz bir mal ile istibdâl edildiği aktarılmaktadır. Bu metinlerde vakfın hangi türde bir mal olduğu belirtilmemektedir.²⁸ Bunun yanında 127 örnekte "bey'-iştirâ" ifadelerinin kullanıldığı görülmüştür.²⁹ "Bey'-iştirâ" kelimelerinin zikredildiği metinlerin bir kısmında "istibdâl" kelimesi de kayıtlı olmakla beraber³⁰ birçok örnekte sadece "bey'-iştirâ" ifadelerine yer verilmiştir. Bazı durumlarda "bey'-iştirâ" kelimeleri sarîh olarak zikredilmemektedir. Örneğin bazı metinlerde vakıf arazisi gelir getiremez hale geldiğinde yetkilinin "semeni ile başka bir arazi bulması" ifadesi yer almaktadır.³¹ Benzer metinlerde istibdâl anlamında "bey'-iştirâ" kelimelerinin örtülü bir şekilde mevcut olduğunu yansıtan ifadeler vardır.³²

Birçok fetva ile risale meselesinde "bey' ve semeni mukabilinde istibdâl" ifadesi zikredilmektedir.³³ Yine bazı fetva mecmuaları ile risalelerde kısmen farklı olarak bey' ve istibdâl terimi tercih edilmektedir. Bir diğer ifadeyle "semeni karşılığında" kelimesi zikredilmeden istibdâlden bahsedilmektedir.³⁴ Ancak Ebüssuûd

24 Râzî, Muhammed, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye – ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999), "bdl", 30.

25 Mustafa Ahmed Zerkâ, *Ahkâmü'l-Evkâf* (Ammân: Dâru Ammâr, 1418/1997), 170.

26 İlgili bazı kaynaklar şunlardır: Kazerûnî, *Fetâvâ Kâzerûnî* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 170), 93b-94a; Ömerî, *Fetâva* (İzmirli İ. Hakkı, 827), 85-86; Şeyh Hüsrevzâde Mustafa Rifkî (Derleyen), *Kurâsatü'l-fıkhiyye ve fukâhetü'r-rıfkıyye (fî'l-fetâvâ)* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 290), 75b.

27 İlgili bazı örnekler için bk. Bozanzâde (Derleyen), *Fetâvâ-yı Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, İSL/654), 90a.

28 Sâdık Muhammed Sakızî, (Derleyen), *Surretü'l-fetâvâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler, 111), 101b.

29 Veli b. Yusuf, *Mecma'u'l-fetâvâ* (İsmihan Sultan, 223), 110b.

30 Şeyhülislâm Hoca Sa'deddin Efendi (Fetvayı veren ve hazırlayan), *Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728), 25a; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (1028-1030/1619-1620)*, haz. Yılmaz Karaca - Rasim Erol (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 247-248.

31 Kazerûnî, *Fetâvâ Kâzerûnî* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 170), 92a; Sakızî, *Surretü'l-fetâvâ* (Nadir Eserler, 111), 101b.

32 Abdurrahmân b. Ali el-Amasî Şeyhülislâm Müeyyedzâde, (Derleyen), *Mecmûatü'l-mesâil (Mecmûa-i Müeyyedzâde, el-Fetâvâ)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Kütüphanesi, 160), 7a; Kınalızâde Ali Efendi, "Risâle fî isti'cârî'l-evkâf ve istibdâlihâ" *İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi*, thk. Yasin Erden (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 71, 74.

33 Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nuceym, "Tahrîru'l-mekâl fî meseleti'l-istibdâl", *Resâilü İbn Nuceym el-İktisâdiyye*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cuma (Kâhire: Dâru's-Selam, 1420/1999), 182; Ahmed b. Eminüddin b. Abdülâl, *Risâletün fî cevâzi İstibdâli'l-vakfi me'a muhâlefeti şarti'l-vâkif* (Amerika: Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Yahuda 2199/XXVIII), 3a; Muhammed Lutfî (Fetvayı Veren), *el-Fetâvâ'r-Rahîmiyye fî vâkıâtî's-sâdeti'l-Hanefiyye* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, el-Fıkhu'l-Hanefiyye, 26850/2011), 89b-93a; Şeyh Hüsrevzâde, *Kurâsatü'l-fıkhiyye* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 290), 75b.

34 Ahizâde Abdülhalîm Efendi (Derleyen), *Fetâvâ-yı Ahizâde* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Arapça, 631), 60b-61a; Mekke Müftüsü Abdülkâdir Sıddîkî, *Katu'l-cidâl fî tahkik-i meseleti'l-İstibdâl* (Afyon: Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17387/4), 116b.

Efendi'ye nispet edilen iki fetvada biraz kapalılık mevcuttur. Şöyle ki; bu iki fetvada müsevviğat-ı Şer'iyye var olsa da kadıların "bey'a ve istibdâle" izin vermekten yasaklandıkları belirtilmektedir.³⁵ Burada satış ile istibdâl, sadece istibdâli mi yansıtmakta yoksa onlardan farklı olarak vakıfların satımı ve istibdâli ayrı ayrı mı değerlendirilecektir? Vakıfların satışının normal şartlarda izin verilmeyen bir durum olduğu düşünüldüğünde "bey' ve istibdâl" ifadelerinin ayrı ayrı değerlendirilmemesi gerektiği ve satıp yenisini almak mahiyetinde bir istibdâle izin vermekten kâdılarının menedildiğinin anlatılmak istendiği söylenebilir. Vakıfların hem satışının hem de istibdâlinin yasak olmasını içermesi ihtimalini dikkate aldığımızda Ebüssuûd Efendi'nin, bu iki probleme ayrı ayrı vurgu yaparak başta satışın, devamında ise yerine yenisini koymak olsa da istibdâlin de yasaklandığını vurgulamak istediği düşünülebilir.

Uddetü erbâbi'l-fetvâ adlı fetva mecmuasında zikredilen bir fetvada, faydası kalmamış vakıf taşınmaz yıkıntılarının dirhem karşılığında satılması ve elde edilen paranın yeni bir akar alınması için kullanılacağı belirtilmektedir. Burada "dirhemle istibdâl" ifadesi tercih edilmektedir. Diğerlerinden kısmen farklı olarak teslim alınacak dirhemlerle yeni bir taşınmazın alınacağı "yehsulu" fiil kipiyle belirtilmektedir.³⁶ Buna benzer bir şekilde fetvalarda istibdâl amaçlı teslim alınan paranın farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Mesela yirmi iki metinde vakıf malının satılmasından elde edilen "paranın korunması (hıfz),³⁷ sarfedilmesi"³⁸ zikredilmektedir. Bazılarında ise "tamir için",³⁹ "yenisini inşa için"⁴⁰ ya da "başka vakfa yardım için"⁴¹ ifadeleri kullanılmaktadır. Bir fetvada ise mescide ait vakıf dükkânın getirisi, masraflarını karşılayamaz bir duruma gelmişse, buranın satılıp, satım bedelinin en faydalı şekle çevrilmesi aktarılmaktadır (vech-i enfa'a sarf).⁴² Bu "en faydalı" kelimesinin, ilk olarak bir taşınmaz mal satın alınması şeklinde anlaşılmasının doğru olacağını düşünüyoruz. Nitekim akar türü mallar, vakıftan amaçlanan ebediyet ilkesini en güvenli sağlayacak grupta yer alır. Şayet bu kastedilmemişse menkûl gibi bir malın alınması, para vakfına dönüştürülmesi, başka vakfa yardım için kullanılması gibi geride mezkûr uygulama örnekleri hatıra gelir.

Benzer bir şekilde yedi örnekte, vakıf malın "tazmin" edilmesi anlatılmaktadır. İstibdâl kelimesi zikredilmemiş olsa da mahiyet itibarıyla bakıldığında vakıfların mülk mal mukabilinde tazmini, istibdâl uygulamasının yapılaş şekillerinden birisidir. Birçok metinde vakfa ait bir arazinin, gasp edilip işlevsiz hale getirildiği haber verilmektedir. Bu durumda faydası kesilmiş vakıf arazinin o haliyle vakfa geri verilmesi değil vakfın bedelinin tazmin ettirilmesi ve bu parayla yenisinin temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴³ Bazı metinlerde ise "istibdâl" teriminden sonra "tazmin-iştirâ" kelimesi kullanılmaktadır.⁴⁴ Burada "tazmin ve iştirâ", istibdâlin nasıl yapılacağını açıklamaktadır. Bir fetvada tazmin kelimesinden farklı olarak "kıymetini almak" ifadesi geçmekte ve ardından "iştirâ" ifadesi kullanılmaktadır.

Para vakıfları Osmanlı'da uygulanmış vakıf türlerindendir.⁴⁵ Kaynaklarda "nukûdun vakfı" ifadesiyle karışımıza çıkan vakıf paraların, taşınmaz mallar başta olmak üzere başka türden bir mülkle değişimi de

35 Veli b. Yusuf, *Mecma' u'l-fetâvâ* (İsmihan Sultan, 223), 125b.

36 İlgili fetva metninin bahsi geçen kısmı şu şekildedir:

"سئل: في عقر وقف والحالة هذه، للناظر أن يستبدل هذه الأفاض التي لا ينتفع بها بدراهم يحصل بها عقر الوقف ..."
Ebüssuûd Şirvânî, Muhammed (Derleyen), *Uddetü erbâbi'l-fetvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 1214), 165.

37 Fetvâ Emîni Mahmûd Efendi (Derleyen), *Mecmûatü'l-fetâvâ (Kayd Mecmûası)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi, 138/2), 63b-64a.

38 Ali en-Nisârî (Fetvayı Veren), *el-Fevâidü'l-aliyye mine'l-mesâil-iş-şer'iyye (Fetâvâ-yı Ali Nisârî)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 278), 69a; Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbi el-Hüseynî Vâni (Fetvayı Veren), *Fetâvâ-yı Bistâmî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler, 989), 116a.

39 Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (Fetvayı Veren), *Mecmûatü'l-fetâvâ (Tahrîrât)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 496), 156b.

40 Selânik müftüsü Mevlânâ Piri Efendi, (Fetvayı veren ve hazırlayan), *Suveru'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Paşa, 243), 93b-94a.

41 Ali Şürûnbülâli, *Seâdetü'l-mâcid bi-'imâretü'l-mesâcid* (Kayseri: Kayseri Kütüphanesi, Raşid Efendi, 1344), 294b.

42 Nisârî, *el-Fevâidü'l-aliyye* (Yazma Bağışlar, 278), 69a.

43 Ali eş-Şürûnbülâli, "Hüsâmü'l-hükkâmî'l-muhikkîn li-saddi'l-buğâtî'l-mu'tedin an evkâfi'l-muslimin" *Haneî Fakîhi eş-Şürûnbülâli'nin "Hüsâmü'l-Hükkâmî'l-Muhikkîn li-Saddi'l-Buğâtî'l-Mu'tedin 'an Evkâfi'l-Muslimin" Adlı Risâlesinin Tahkiki*, thk. Matullah Sediği (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 53.

44 Abdulfettâh Derviş b. Temîmî (Derleyen), *el-Fetâvâ'l-Emîniyye fî vâkûti's-sâdâti'l-Haneîyye* (İstanbul: İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, O/138), 37b; Abdülkâdir Kadri Efendi, (Derleyen), *Vâkı'âtü'l-müftîn (Fetâvâ-yı Kadri: el-Fetâvâ'l-Kâdiriyye, Mecmûatü'l-fetâvâ)* (Bulak: y.y., 1300/1882-1883), 82.

45 Bu konuda geniş bilgi için bk. Nası Aslan, "Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Etkili Olan Faktörler", *Dini Araştırmalar* 1/2 (Haziran 1998), 93-119.

istibdâl içerisinde değerlendirilmelidir. Bu gibi yerlerde daha çok “nukûdun akara tebdîli” ifadesinin kullanımı tercih edilse de⁴⁶ dört yerde de istibdâl kelimesi kullanılmıştır.⁴⁷

Diğer taraftan bazı metinlerde istibdâl kelimesi terim anlamında kullanılmamaktadır. Örneğin bir mahkeme kaydında mülklerin istibdâli,⁴⁸ bir fetvada mütevellinin,⁴⁹ iki fetvada vakıf görevlilerinden olan nâzırların istibdâli⁵⁰ ve bir başka fetvada ise vakıftan yararlanan kişilerin istibdâli⁵¹ anlatılmaktadır. Üç vakıf belgesinde ev, dükkan, ahır gibi bazı vakıf malların kendi aralarındaki değişikliğinden bahsedilmektedir.⁵² İki fetvada vakıfların tasarruf haklarının başka vakıfların tasarruf haklarıyla değiştirilmesi konusu geçmektedir.⁵³ Bu iki fetvadadan birisinde vakfa ait bir dükkanın kullanım hakkının başka bir vakıf çayırılığın kullanım hakkı ile değişimi zikredilmektedir.⁵⁴ Bir belgede, vakfa ait nakit paranın (nukûd) kârının taşınmaz bir mal ile değiştirilmesi şeklinde bir şart ileri sürüldüğü kaydedilmiştir. Bu kârın vakıf kabul edildiği takdirde gerçekleşen istibdâl uygulamasının terim anlamda olduğu, aksi halde ise terim mananın yer almadığı söylenebilir.⁵⁵ Nitekim kârın hukukî statüsü, vakıf değil de mülk olarak değerlendirildiğinde istibdâl ifadesiyle anlatılan uygulama, mülk-mülk değişimini içerdiğinden ilgili metinlerde istibdâlin terim anlamından bahsedilemez.

2.1.2. İstibdâl Kavramının Müradif Kavramlarla Birlikte Kullanımı

Osmanlı Vakıf Hukuku'nda istibdâl kavramı, anlam olarak kendisine yakın veya eş anlamlı başka kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Bu tür kullanım, fetvalarda ya da vakfiye şartlarının sıralandığı yerlerde vb. metinlerde görülmektedir. Araştırmalarımıza göre “istibdâl” kelimesi, “ibdâl” kelimesiyle beraber on üç defa kullanılmıştır.⁵⁶ “Tebdîl ve tağyîr” kelimeleriyle ise aynı yerde beş kez geçmiştir.⁵⁷ “İbdâl, tebdîl ve tağyîr” kelimeleriyle birlikte iki defa kaydedilmiştir.⁵⁸ “Münâkale” ile birlikte yer aldığına dair iki örnek tespit edilmiştir.⁵⁹

2.1.2.1. İstibdâl ve İbdâl

“İbdâl” kelimesi anlam olarak istibdâl ile aynıdır.⁶⁰ “İbdâl ve istibdâl” kelimeleri, iki fetvada,⁶¹ beş mahkeme kaydında⁶² ve altı ahkâm defteri belgesinde⁶³ birlikte geçmektedir. Söz konusu bir mahkeme kaydında,

46 Veli b. Yusuf, *Mecma' u'l-fetâvâ* (İsmihan Sultan, 223), 125b-126a; Esîrî Mehmed Efendi el-Bursevî (Derleyen), *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, İSL/296), 101b.

47 *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 176-177; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 309; Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Şelebi (el-Çelebi), (Fetvayı veren), *Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1026), 74a, 109a-111a; Hasan b. Ali Kayserî, (Fetvayı Veren), *Semhatü'l-ebâr fi beyâni gumûzî'l-esrâr: (Semhatü'l-fetâvâ)* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 220b.

48 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 292.

49 Abdulfettâh Dervîş, *el-Fetâvâ'l-Emîniyye*, 32b-33b.

50 İstanbul Kadısı Muhyiddin Mehmed (Derleyen), *Vâkiât-ı Karaçelebi (Vâkiât fi'l-fetâvâ, Fetâvâ, Mecmûa fi'l-Fıkıh)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1103), 45a; Abdulfettâh Dervîş, *el-Fetâvâ'l-Emîniyye*, 32a.

51 Şelebi (el-Çelebi), *Fetâvâ*, 121b-122a.

52 *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 154, 231, 369.

53 Mevlânâ Alâeddin Molla 'Arab, (Fetvayı Veren), *Fetâvâ-ı Mevlânâ 'Arab* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdath Vehbi, 585), 64a; Boyabâdi Sağır Mehmed Efendi (Derleyen), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067), 161b.

54 Boyabâdi Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 161b.

55 *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 311.

56 Timur Kuran (ed.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam: Vakıflar (1617-61)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 6/543-547; *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (1086-1087/1675-1676)*, haz. Salih Kahrıman vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 291-295; Şeyh Mehmed Konevizâde, (Mürettib), *el-Fetâvâ'l-Es' adîyye fi fıkhi'l-Hanefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 1203), 268.

57 *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 11, 293, 422, 431, 558.

58 Veli b. Yusuf, *Mecma' u'l-fetâvâ* (İsmihan Sultan, 223), 126b; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 721.

59 Kınalızâde Ali Efendi, “Risâle fi isti'cârî'l-evkâf ve istibdâlihâ”, 77; Esîrî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İSL/296), 114b.

60 Râzî, “bdl”, 30.

61 Kuran, *Vakıflar*, 6/543-547; Konevizâde, *el-Fetâvâ'l-Es' adîyye* (Hacı Mahmut Efendi, 1203), 268.

62 Kuran, *Vakıflar*, 6/543-547; *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1077/1666-1667)*, haz. Yılmaz Karaca vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 594-597; *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil*, 291-295; *Diyanet Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3787 Numaralı Sicil (1232-1233/1817-1818)*, haz. Mehmet Yahya Okutan vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 521, 526.

63 *İstanbul Vakıf Tarihi I*, 139-140, 157-159, 176-178, 194-195, 201, 303-304.

“ibdal-istibdâl”, “mübâdele” kelimesiyle birlikte yer almaktadır.⁶⁴ Örneğin bir fetvada kiralanmış vakıf taşınmazın artık kullanılamaz hale gelmesinden ötürü “istibdâl” edilmek istendiği devamında ise “ibdâl” kelimesine yer verilerek her iki kelimenin eş anlamlı olduğunu yansıtmak üzere “ibdâl” işleminin uygulandığı aktarılmaktadır. Bu örnekte, vakfın değiştirilmesi talebini anlatan cümlede “istibdâl”, değişim işlemini anlatan yerde ise “ibdâl” kelimesi kullanılmıştır.⁶⁵

2.1.2.2. İstibdâl, Tebdîl ve Tağyîr

Bu üç kelime, vakfedenin belirlediği bir şart olarak bazı vakıf tahrir belgelerinde birlikte zikredilmektedir. Şöyle ki; üç vakıf tahrir belgesinde vakıf eve yönelik “tebdîl, tağyîr ve istibdâl” yetkisinden, bir belgede vakıf dükkâna yönelik “tebdîl, tağyîr ve istibdâl” yetkisinden, bir belgede ise para vakfında yine aynı yetkiden bahsedilmektedir.⁶⁶

2.1.2.3. İstibdâl, Tebdîl, Tağyîr ve İbdâl

Bir fetvada kaydedilen vakfiye şartları içerisinde “tebdîl, tağyîr, ibdâl ve istibdâl” koşullarının düzenlendiği nakledilmektedir. Bir vakıf tahrir belgesinde de akar ve para vakfında “tebdîl, tağyîr, ibdâl ve istibdâl” şartları kaydedilmiştir.⁶⁷ Ancak bu kelimelerle istibdâlin kastedildiğinin anlaşılması için ya bir açıklamanın yer alması ya da bağlamda vakıf-mülk değişiminin söz konusu olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu haliyle ilgili kelimelerden hareketle vakfiye şartlarının değiştirilmesi, mütevellilerin değiştirilmesi, vakıf-vakıf değişimi veya vakıf-mülk değişiminin anlaşılması mümkündür.

2.1.2.4. İstibdâl ve Münâkale

“İstibdâl ve münâkale” kelimesi, iki metinde birlikte bir metinde ise sadece “münâkale” kelimesi zikredilmektedir.⁶⁸ Bu metinlerden birisinde vakıf ile mülk malın karşılıklı takas şeklini ifade etmek üzere ilgili iki kelime beraber olarak zikredilmektedir.⁶⁹ Diğer örnekte istibdâlin yapılışı “münâkale” kelimesi ile anlatılmakta ancak Kınalızâde Ali Efendi’nin (ö. 979/1572), istibdâlin meşruiyeti için vakfiyede istibdâl şartının mevcut olması gerektiğini ileri sürdüğü belirtilmektedir. Bu örneğin soru kısmında “istibdâl”, “münâkale” kelimesiyle birlikte kullanılmış cevapta ise “istibdâl” kelimesi zikredilmiştir. Buna göre her iki kelime eş anlam taşımaktadır. Kalan son metinde de vakıf arsanın mülk arsayla değişimi, münâkale kelimesi ile ifade edilmektedir.⁷⁰

2.2. İstibdâle Müradif Kavramlar

2.2.1. İbdâl

Kınalızâde’nin naklettiği fikhî bir meselede, vakıf bir arsanın mülk arsa mukabilinde değiştirilmesi “tebdîl” ya da “ibdâl” kelimelerine ihtimalli şekilde kaydedilen bir muzari sigasıyla belirtilmektedir.⁷¹ Başka bir istibdâl risalesinde vakfın değişimi “ibdâl” kelimesi üzerinden anlatılmaktadır.⁷² Bir mahkeme kaydında ise “ibdâl” kelimesinin, vakfiye değişikliğini ifade ettiği anlaşıldığından yukarıdaki iki metinden farklı olarak istibdâl anlamında kullanılmadığını söyleyebiliriz.⁷³

64 İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 594-597.

65 Konevizâde, *el-Fetâvâ'l-Es'adiyye* (Hacı Mahmut Efendi, 1203), 268.

66 İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 11, 293, 422, 431, 558.

67 Veli b. Yûsuf, *Mecma'u'l-fetâvâ* (İsmihan Sultan, 223), 126b; İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 721.

68 Kınalızâde Ali Efendi, “Risâle fi isti'cârî'l-evkâf ve İstibdâlihâ”, 77; Esîrî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İSL/296), 114b; Şîrvânî, *Uddetü erbâbi'l-fetvâ* (Hacı Mahmut Efendi, 1214), 165.

69 Esîrî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İSL/296), 114b.

70 Şîrvânî, *Uddetü erbâbi'l-fetvâ* (Hacı Mahmut Efendi, 1214), 165.

71 Kınalızâde Ali Efendi, “Risâle fi isti'cârî'l-evkâf ve istibdâlihâ”, 95.

72 Sıddîkî, *Katû'l-cidâl* (03 Gedik 17387/4), 120a.

73 *Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri 2 Numaralı Defter* (1167-1176/1754-1763), haz. Yaşar Zorlu vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 350.

2.2.2. Mübâdele

Altı metinde “mübâdele” kelimesi istibdâl anlamında kullanılmaktadır. Mübâdelenin kaydedildiği istibdâl örneklerinde vakıf-mülk evlerin trampası konu edilmektedir.⁷⁴ Bir mahkeme kaydında “ibdâl, istibdâl ve mübâdele” şeklinde üç kelime beraber zikredilmesine karşılık istibdâl anlamında kullanılmamaktadırlar. Nitekim ilgili mahkeme kaydında vakıf-mülk değil mülk-mülk değişimi yer almaktadır.⁷⁵

2.2.3. Tebdîl

“Tebdîl” kelimesinin istibdâl anlamında kullanıldığına yönelik birçok metin bulunmaktadır. Bazılarında “tebdîl” kelimesi, vakıf-mülk gayr-ı menkûllerin değiştirilmesini ifade etmek için tercih edilmiştir.⁷⁶ Bir fetvada ise vakfiyede “tebdîl” kelimesini kullanarak istibdâli kastetmenin, normal şartlarda kabul edilmemesi gerektiği ancak kadının onayı halinde böyle bir durumda istibdâlin gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir.⁷⁷ Birtakım metinlerde istibdâl anlamında değil de vakfiyeyi değiştirme manasında “tebdîl” kelimesinin zikredildiği görülmektedir.⁷⁸

2.2.4. Tağyîr

İki metinde tağyîr kelimesi kullanılmaktadır. Bunlardan bir tanesinde şu ifadeler kayıtlıdır: “... bir berber dükkânı ve bakkal dükkânı, vakf ve habs eylediklerinden sonra şöyle şart eylediler ki... akârât-ı merkûme, vakf-ı lâzım-ı müseccel kabilinden olup min ba’d naks ve nakzına mecâl muhal ve iptâl ve tağyîri mümteni’ü’l-ihimâl oldu...”⁷⁹ Diğerinde ise “... evleri dahî vakf ettim. Felâ yahillu liahadin mimmen yu’minu bi’llâhi ve’l-yevmi’l-âhiri min hâkimin ev kâdin ev vârisin gâyibin ev hâzırın tağyîru hâze’l-vakf ba’de mâ tekarrere an neskihi’l-mastûr el-muharrer...”⁸⁰ cümleleri yer almaktadır. Bu mahkeme kayıtlarındaki tağyîrden kastın, istibdâl anlamı olduğunu düşünmek mümkün gözükmeyle beraber sarîh olarak vakıf-mülk değişimi ifadeleri zikredilmediği için kesin olarak böyle bir kanaate varmak zordur.

2.2.5. Tebdîl ve Tağyîr

İstibdâl anlamında kullanılan kelimelerden bir diğeri, “tebdîl-tağyîr” ifadesidir. Bu iki kelimenin yer aldığı metinlerde istibdâlin yapılaş şekillerinden takas, satıp yenisini alma ve mülk hakkında detaylı bilgi sunulmadan vakfın “tebdîl-tağyîr” edilmesi anlatılmaktadır.⁸¹ Mesela bir vakfiye tescilinde, 20.000 akçenin vakfedilip mütevelliyeye teslim edildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu paranın tebdîl ve tağyîr edilmesinin yasaklandığı zikredilmektedir.⁸² Bunun yanında bazı metinlerde taşınmaz vakfın, mülk taşınmaz ile “tebdîl ve tağyîr” edilmesi anlatılmaktadır.⁸³

74 Şeyhülislâm Müeyyeddâde, *Mecmuatü’l-mesâil* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Kütüphanesi, 160), 7b; İbn Nüceym, “Tahrîru’l-mekâl fi meseleti’l-istibdâl”, 170; Kınalızâde Ali Efendi, “Risâle fi isti’cârî’l-evkâf ve istibdâliha”, 100; Sıddîki, *Katu’l-cidâl* (03 Gedik 17387/4), 118a, 118b, 119a; Şeyh Hüsrevzâde, *Kurâsatü’l-fıkhiyye* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 290), 76a; Şeyhülislâm Dürriyâde Mustafa Efendi (Mürettib), *ed-Dürretü’l-beyzâ fi beyâni ahkâmî’s-şer’i’ati’l-garrâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 215), 263b.

75 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil* (1073-1074/1663-1664), haz. Rasim Erol vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 570.

76 *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 52-53; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 13, 20, 26, 109, 312, 338, 354; Mehmed Efendi (Derleyen), *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502), 34b.

77 Konevizâde, *el-Fetâvâ’l-Es’adiyye* (Hacı Mahmut Efendi, 1203), 267.

78 *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 59-61.

79 *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil* (993-995/1585-1587), haz. Baki Çakır vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 197-200.

80 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 487-492.

81 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (924-927/1518-1521), haz. Rifat Günel vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 477; *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 310-311; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 181-183; *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil*, 143-145, 148-149; *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil*, 301-302; *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil* (1005-1007/1596-1599), haz. Mehmet Akman - Fethi Gedikli (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 328-330, 408-410; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 362; *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil* (1027/1618), haz. Yılmaz Karaca vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 275-276; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refia) 37 Numaralı Sicil* (1047/1637-1638), haz. Salih Kahriman vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 383-385; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 77-79; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil* (1072-1073/1661-1662), haz. Hüseyin Kılıç vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 378-380; *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 236-238.

82 *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 310-311.

83 *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 362; *Diyanet Şer’iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3712 Numaralı Sicil* (1145-1212/1732-1798), haz. Mehmet Yahya Okutan vd. (Diyanet: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 278.

“Tebdîl-tağyîr” kelimesine istibdâl anlamı dışında bir mana da yüklendiği görülmektedir. Vakfiye şartlarını değiştirme bu manalardan birisidir. Mesela bir vakfiyede evin, vakfedildiği ve vakfiyenin “tebdîl-tağyîr” yetkisi anlatılarak⁸⁴ her iki kelimenin vakfiye şartlarını değiştirmeyi ifade ettiği tespit edilmektedir. Bir metinde taşınmaz mal ile para vakfında “tebdîl ve tağyîr-i şurût-ı vakıf” ifadesi kayıtlıdır.⁸⁵ Burada “tebdîl ile tağyîr”, ayrı düşünülüp tebdille kastın diğer örneklerde olduğu gibi vakfın değişimi olduğu değerlendirilecek olursa tebdîlin, istibdâl anlamında kullanıldığı söylenebilir. Ancak hem “tebdîl” hem de “tağyîr”, şurût-ı vakıf diye ifade edilen vakfın şartlarına bağlı kabul edilirse her iki kelimenin vakfiye şartlarını değiştirme anlamına geldiği ve istibdâl manasında kullanılmadığı ortaya çıkar.

Bazı metinlerde ise “tebdîl-tağyîr” kelimesinden kastedilen mana anlaşılmamaktadır. Örnek olarak bir vakfiye koşulları içerisinde istibdâl anlamını tespitite temel kayıt olan vakıf-mülk özelliğine değinilmeden sadece “tebdîl-tağyîr” koşulu ileri sürülmektedir.⁸⁶ Böyle bir metinden vakfiye şartlarını, vakıf malları, mülk malları, mevkûfun aleyhleri, mütevellileri tebdîl-tağyîr anlaşılabılır. Netice olarak istibdâl anlamının mevcut olmadığı söylenebilir.

2.2.6. Tahvîl

“Tahvîl” kelimesi bir metinde tek başına bazılarında ise aynı ya da yakın anlam taşıyan kelimelerle beraber zikredilmektedir.⁸⁷ İlgili kelimeler şu şekildedir: “Tahvîl ve tebdîl”;⁸⁸ “tahvîl ve tağyîr”;⁸⁹ “tahvîl, tebdîl ve tağyîr”;⁹⁰ “tahvîl, tebdîl ve teğayyür”.⁹¹ Bu örneklerden beşinde vakıf mal, nukûd olarak geçmektedir.⁹² Bu metinlerin bazılarında vakıf paranın “tahvîl, tebdîl ve tağyîr” edilmesinin engellendiği bildirilmektedir.⁹³

2.2.7. Ta’dîl

“Ta’dîl” kelimesi, bir mahkeme kaydında “tağyîr” kelimesiyle beraber, başka bir mahkeme kaydındaysa “tebdîl” ile birlikte kullanılmaktadır. Bu metinlerden birisinde “... Fe-men se’â fi ta’dîlihi ve tağyîrihi ve nakzihi fe-aleyhi la’netu’llâhi ve’l-melâiketi ve’n-nâsi ec-ma’in...”⁹⁴ bir diğerinde “... Evkâf-ı mezbûredeki ve âti’z-zikr vakıftaki tevliye, tebdîl ve ta’dîl hakkını hayâtı müddetince kendisine şart etti...”⁹⁵ cümleleri yer almaktadır. Bu iki kayıta görülen “ta’dîl” kelimesinin istibdâl anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Nitekim bu metinlerde “ta’dîl” kelimesi, vakfa ait mallara yönelik olarak zikredilmekte ve “tebdîl-tağyîr”

84 İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 19 Numaralı Sicil, 449-450.

85 İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 74 Numaralı Sicil, 235-237.

86 Kadri Efendi, *Vâki’âtü’l-müftîn*, 84.

87 İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 121-123.

88 *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3823 Numaralı Sicil (1197-1206/1782-1792)*, haz. Mehmet Yahya Okutan vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 84.

89 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 487-492; İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil, 200-201; Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3749 Numaralı Sicil (1208-1209/1793-1794)*, haz. Mehmet Yahya Okutan vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 255.

90 *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (1057-1059/1647-1649)*, haz. Fuat Recep - Rasim Erol (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 230-235; *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil, 237-238, 293-295; İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (1022-1024/1613-1615)*, haz. Rasim Erol - Yılmaz Karaca (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 42-43; *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (1024-1029/1615-1620)*, haz. Ayhan Işık-Esra Yıldız (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 111-112; *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (1024-1029/1615-1620)*, haz. Rifat Günalan - Talib Mert (İstanbul: İSAM yayınları, 2012), 83-84, 110; *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, 129-130, 244-248; İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 37 Numaralı Sicil, 351-353; Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3712 Numaralı Sicil, 278, 285; Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil (1151/1741)*, haz. Mehmet Yahya Okutan vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 353. 401, 470, 478; *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3743 Numaralı Sicil (1181-1182/1767-1768)*, haz. Mehmet Yahya Okutan vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 95, 97; *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3745 Numaralı Sicil (1237-1239/1822-1824)*, haz. Mehmet Yahya Okutan vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 395.

91 *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (1090-1091/1679-1680)*, haz. Fuat Recep vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 289-291.

92 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 121-123; İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, 129-130, 244-248; İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 37 Numaralı Sicil, 351-353.*

93 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 121-123; İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, 129-130, 244-248; İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 37 Numaralı Sicil, 351-353.*

94 *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil, 397-399.*

95 *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, 64-67.*

ile beraber kullanılmaktadır. Ayrıca burada “ta’dil” kelimesi, vakfiye şartlarını, vakıf malları, mülk malları, mevkûfun aleyhleri, mütevellileri değiştirme bağlamında kullanılmamıştır.

Sonuç

Osmanlı dönemi vakfiye metinlerinde, vakfın idaresine ve vakıf mallarının kullanımına ilişkin birtakım kayıt ve şartların konulduğu görülmektedir. Bu şartlar arasında sıklıkla “ziyâde, noksan, idhâl, ihraç, i’ dâ, hirmân, tağyîr, tebdîl, ibdâl ve istibdâl” gibi terimlere rastlanmaktadır. İstibdâl, vakfın belli bir gerekçeyle mülk mal karşılığı değiştirilmesi ya da vakfın satılarak elde edilen bedelle vakfedilecek başka bir mülk satın alınması anlamında kullanılan bir fıkıh terimidir. Kaynaklarda bilinen bu istibdâl tanımının yanı sıra “tazminle istibdâl” ve “tamirle istibdâl” gibi uygulama türlerine de rastlanmaktadır. İstibdâl kelimesi, bu çalışmada ele alınan terim anlamına uygun olarak ilk fûrû-ı fıkıh kitabının yazarı olan İmam Muhammed’in eserlerinde zikredilmektedir. İlerleyen süreçte ilk müstakil vakıf hukuku eserlerini kaleme alan Hilâl b. Yahya ve Hassâf başta olmak üzere Hanefî fukahâsının eserlerinde de istibdâl kelimesine yer verildiği görülmektedir. Öte yandan zikri geçen metinlerde istibdâlin satma ve yenisini alma türündeki yapılaş şekillerini aktarmak üzere birinci işlem olan satma fiili zikredilmesinden sonra istibdâl kelimesine yer verildiği de görülmektedir. Bu çalışmada ilgili kısım “bey’ ve istibdâl” olarak sunulmuştur. Osmanlı döneminde kaleme alınan istibdâl metinleri de dahil olmak üzere istibdâlin yapılaş şeklini yansıtmak amacıyla “satmak-almak” kelimeleri kullanılarak istibdâl uygulamasının anlatıldığı satırlarla da karşılaşmak mümkündür. Osmanlı dönemi fetvalar, risâleler, mahkeme kayıtları, ahkâm defterleri ve tahrîr belgelerinde kaydedilen istibdâl metinlerinde sözlük açısından istibdâle aynı anlama gelen veya yakın anlam taşıyan başka kelimelerin istibdâl anlamında kullanımıyla karşılaşmaktadır. Söz konusu kelimeler, “tebdîl, ibdâl, tağyîr, tahvîl, mübâdele, münâkale ve ta’dîl” şeklindedir. Diğer taraftan birçok metinde “bey’ ve şîrâ/iştirâ, bey’ ve istibdâl, bey’ ve tebdîl, bey’ ve bedel-i vech-i enfaa sarf” diye istibdâli açıklayan kelimelerin kullanımının tercih edildiği de görülmüştür. Bu ifadelerin belirli bir sistematikten çok, kullanıcının tercihinine bağlı olarak seçildiği sonucuna ulaşılmıştır. Kanaatimizce bu terimleri kullanan fukahâ, kendi bölgesinde yaygın olan ifadeyi tercih etmiştir. Buna göre istibdâl vb. terimlerin, zaman zaman ilgili yerde yaşayan fakihlerin örfüne göre farklı şekillerde ifade edildiği söylenebilir. Öte yandan istibdâl ve benzeri kelimeler, her zaman terim anlamını karşılamamaktadır. Bu tür durumları ayırt edebilmek için kelimenin, geçtiği bağlama dikkat edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Şöyle ki; eğer kelimenin geçtiği cümlede vakıf ile mülk mal arasında bir değişim ya da vakfın satılarak mülk mal satın alınması gibi bir anlam bulunuyorsa, istibdâlin terim manasında kullanıldığı kabul edilmelidir. Aksi durumda ise mülk malın mülk malla değişimi, vakıf malın vakıf malla değişimi veya vakfiye şartlarının değişimi gibi bir anlamı ifade etmek üzere istibdâl kelimesine müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışma, istibdâli sadece istibdâl kelimesinden hareketle tespit etmenin eksik bir yaklaşım olacağını iddia etmektedir. Bu minvalde geçmiş birikimi ortaya çıkarmayı amaçlayan tüm araştırmalarda bu hususa dikkat edilmesi gerektiği istibdâl konusu ışığında söylenebilir.

Kaynakça

- Abdulfettâh Dervîş b. Temîmî (Derleyen). *el-Fetâvâ'l-Emîniyye fî vâkîâtî's-sâdâtî'l-Hanefiyye*. İstanbul: İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, O/138.
- Ahizâde Abdülhalîm Efendi (Derleyen). *Fetâvâ-yı Ahizâde*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Arapça, 631.
- Ahmed, Abdullah Sâlih Hâmid. “Şartu'l-vâkif ve kadâyâ'l-istibdâl”. *Evkâf 5* (2003), 181-208.
- Ahmed b. Emînüddîn b. Abdülâl, *Risâletün fî cevâzi İstibdâli'l-vakfî mea muhâlefeti şarti'l-vâkif*. Amerika: Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Yahuda 2199/XXVIII.
- Ali en-Nisârî (Fetvayı Veren). *el-Fevâidü'l-'aliyye mine'l-mesâilî's-şer'iyye (Fetâvâ-yı Ali Nisârî)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 278.
- Aslan, Nasi. “Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Etkili Olan Faktörler”. *Dini Araştırmalar* 1/2 (Haziran 1998), 93-119.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. “Yıldırım Bayezîd'in Bursa Vakfı ve Bir İstibdâlnamesi”. *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 37-46.
- Beşir, Muhammed Osman Tahir – Yeşu, Hasan. “İstibdâlü'l-vakfî fî'l-fıkhi'l-İslâmî ve'l-kavânîn'il-muâsara”. *Mecelletü Külliyyeti's-şeria ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye* 27 (2009), 313-368.
- Beyaztaş, Murat. *İslam Hukukunda Vakıfların Tağyiri ve İstibdâli*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Beyaztaş, Murat. “İslâm Vakıflar Hukukunda İstibdâl”. *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* 3/1 (2017), 1-21.
- Bezzâzî, Hâfîzüddîn Muhammed. *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye. el-Fetâvâ'l-Hindiyye'nin kenarında*. Bulak: y.y., 1310.
- Bilmüknî', Abbâs (عباس بالمقنع). *İstibdâlü'l-vakf fî'l-fıkhi'l-İslâmî: Dirâse fıkhiyye makâsidiyye*. Cezayir: Câmiatü's-Şehîd Hama li-Hudâr'i-vâdî, Mahedü'l-ulûmî'l-İslâmî, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Boyabâdi Sağır Mehmed Efendi (Derleyen). *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067.
- Bozanzâde (Derleyen). *Fetâvâ-yı Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, İSL/654.
- Burhâneddin el-Buhârî. *el-Muhitü'l-Burhânî*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Bursalı, Osman Safa. “Hicaz'ın Hanefî Fukahası Mesaide: Vakıf Malın İstibdâli, Bir Risâle ve Takrizleri”. *Sahn-ı Seman'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 211-239. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Candan, Abdurrahman. “İslam Hukukunda İstibdâl ve Günümüzde Uygulanma İmkânları”. 1. *Uluslararası Vakıf Kurumu Sempozyumu: Vakıf ve Sürdürülebilir Kalkınma*. ed. Mehmet Bulut vd. 68-82. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Çivizâde, Muhyiddin Mehmed Efendi (Fetvayı Veren). *Mecmûatü'l-fetâvâ (Tahrîrât)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 496.
- Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri 2 Numaralı Defter (1167-1176/1754-1763)*. haz. Yaşar Zorlu vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3712 Numaralı Sicil (1145-1212/1732-1798)*. haz. Mehmet Yahya Okutan vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3743 Numaralı Sicil (1181-1182/1767-1768)*. haz. Mehmet Yahya Okutan vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3745 Numaralı Sicil (1237-1239/1822-1824)*. haz. Mehmet Yahya Okutan vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3749 Numaralı Sicil (1208-1209/1793-1794)*. haz. Mehmet Yahya Okutan vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil (1151/1741)*. haz. Mehmet Yahya Okutan vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3787 Numaralı Sicil (1232-1233/1817-1818)*. haz. Mehmet Yahya Okutan vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi 3823 Numaralı Sicil (1197-1206/1782-1792)*. haz. Mehmet Yahya Okutan vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Ebû Haşrîf, Teysir. “İstibdâlü mümtelekâtî'l-evkâf: Hükümühü ve davâbituhü ve icrââtühü: Dirâse mukârane”. *Mecelletü Câmi'ati Dimeşk li'l-ulûmî'l-iktisâdiyye ve'l-Kânûn* 30/2 (2014), 335-375.
- Erden, Yasin. *İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Esirî Mehmed Efendi el-Bursevî (Derleyen). *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, İSL/296.
- Fernandes, Leonor. “İstibdal: The Game of Exchange and Its Impact on the Urbanization of Mamluk Cairo”. *In The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim*. ed. Doris Behrens-Abouseif. 203-222. Cairo - New York: The American University in Cairo Press, 2000.
- Fetvâ Emîni Mahmûd Efendi (Derleyen). *Mecmûatü'l-fetâvâ (Kayd Mecmûası)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 138/2.

- Fijawi, Mohammed Farid Ali vd. "Waqf, Its Substitution (Istibdâl), and Selected Resolutions of Islâmic Fiqh Academy India: A Maqâsid al-Shari'ah Perspective". *Intellectual Discourse* 26 (2018), 1093-1108.
- Hamat, Zahri. "Substitution of special waqf (istibdâl): Case study at the Religious and Malay Custom Council of Kelantan (MAIK)". *The Macrotheme Review* 3/4 (2014), 64-71.
- Hamûde, Mahmûd Abbâs. *el-Vesâkiku'l- 'Osmâniyye fî Türkiyye ve Mısır ve Düvel-i Şimâl-i Afrikiyya: Zevâc, Talak, Bey', Îcâr, Vakf, İstibdâl. Kâhire: Dârûn garibun li't-tıbaa, ts.*
- Hassâf, Ebû Bekr Ahmed. *Ahkâmü'l-Evkâf*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/1999.
- Havâcirî, Abdulkadir Abdullah el-Hüseyin. *İstibdâlü'l-vakf ve bey'uhü*. Filistin: Câmîatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü's-Şeria ve'l-kânûn, Kısmu'l-fikhi'l-mukâran, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Hilâl b. Yahyâ, Ebû Bekr. *Ahkâmü'l-vakf*. Haydarâbâd: Dâiratü'l-meârifî'l- 'Osmâniyye, H. 1355.
- Hisham S. vd. "Substitution of waqf properties (istibdâl) in Malaysia: Statutory provisions and implementations". *Middle-East Journal of Scientific Research* 13, (2013), 23-27.
- Hülî, Cemal İbrâhîm Mursî. *Dirâse Mukarene li vesâiki'l-istibdâl fî Mısır fî'l-asreyn: el-Memlûki ve'l-Osmâni fî'l-karni'l-Âşir el-Hicrî*. Kâhire: Kâhire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arşiv Bölümü, Yüksek lisans Tezi, 1974.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısri. "Tahrîru'l-mekâl fi meseleti'l-istibdâl". *Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cuma. Kâhire: Dârûs-Selam, 1420/1999.
- İsa, Rıza Muhammed. *Ahkâmü istibdâli'l-vakf fî'n-nizâmeyn el-Mısri ve's-Suûdi*. Riyâd: Mektebetü'l-kânûn ve'l-iktisâd, 2014.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1077/1666-1667). haz. Yılmaz Karaca vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (970-971/1563). haz. Mehmet Akman. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil (993-995/1585-1587). haz. Baki Çakır vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (1028-1030/1619-1620). haz. Yılmaz Karaca - Rasim Erol. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 37 Numaralı Sicil (1047/1637-1638). haz. Salih Kahrıman vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (1072-1073/1661-1662). haz. Hüseyin Kılıç vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (1090-1091/1679-1680). haz. Fuat Recep vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (1024-1029/1615-1620). haz. Rifat Günelan - Talib Mert. İstanbul: İSAM yayınları, 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (1005-1007/1596-1599). haz. Mehmet Akman - Fethi Gedikli. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (1022-1024/1613-1615). haz. Rasim Erol - Yılmaz Karaca. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (1024-1029/1615-1620). haz. Ayhan Işık-Esra Yıldız. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1027/1618). haz. Yılmaz Karaca vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (1073-1074/1663-1664). haz. Rasim Erol vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (1086-1087/1675-1676). haz. Salih Kahrıman vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (1002-1003/1594-1595). haz. Rasim Erol - Hüseyin Kılıç. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (1042-1043/1633). haz. Fuat Recep - Sabri Atay. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (1057-1059/1647-1649). haz. Fuat Recep - Rasim Erol. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (924-927/1518-1521). haz. Rifat Günelan vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (987-988/1579-1580). haz. Rifat Günelan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (999-100/1590-1591). haz. Rifat Günelan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadısı Muhyiddin Mehmed (Derleyen). *Vâkiât-ı Karaçelebi (Vâkiât fî'l-fetâvâ, Fetâvâ, Mecmûa fî'l-Fıkıh)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1103.
- İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (1009/1600). haz. Doç. Dr. Mehmet Canatan. İstanbul, Özal Matbaası, 2004.
- Jasni bin Sulong. "Permissibility of Istibdâl in Islamic Law and the Practice in Malaysia". *Journal of US-China Public Administration* 10/7 (2013), 680-689.
- Kâdihân, Ebu'l-Mehasin. *Fetâvâ Kâdihân*. Hindistan: Kalkûta Matbaası, 1835.

- Kadri Efendi, Abdülkâdir (Derleyen). *Vâkı'âtü'l-müftîn (Fetâvâ-yı Kadri: el-Fetâvâ'l-Kâdiriyye, Mecmûatü'l-fetâvâ)*. Bulak: y.y., 1300/1882-1883.
- Kahya, Hatice Kübra. *İstibdâl Uygulamaları Işığında Osmanlı Vakıf Hukukunun Dönüşümü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kayserî, Hasan b. Ali (Fetvayı Veren). *Semhatü'l-ebâr fi beyâni gumûzi'l-esrâr: (Semhatü'l-fetâvâ)*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384.
- Kazerûnî, Abdullâh b. Hasan el-Affî (Fetvayı Veren). *Fetâvâ Kâzerûnî (İcâbetü's-sâilîn bi-fetvâ'l-müteahhirîn)*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 170.
- Kınalızâde Ali Efendi. "Risâle fi isti'cârî'l-evkâf ve istibdâlihâ". *İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi*. thk. Yasin Erden. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Konan, Belkıs. "Osmanlı Hukukunda Vakıflarda İstibdâl Uygulaması". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 70/3 (2021), 991-1011.
- Konevîzâde, Şeyh Mehmed (Mürettib). *el-Fetâvâ'l-Es'adiyye fi fihî'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 1203.
- Kuran, Timur (ed.). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam: Vakıflar (1617-61)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Kübeysî, Muhammed Ubeyd Abdullah. *Ahkâmü'l-vakf fi ş-Şeriatî'l-İslâmiyye*. Bağdat: y.y., 1397/1977.
- Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914.
- Mehdî, Muhammed. "Hüküm istibdâli'l-evkâfi'l-mezâhibi'l-fikhiyye". 333-408. <https://archive.org/download/adsl-00012/Figh04854.pdf> (13.05.2025).
- Mehmed Efendi (Derleyen). *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502.
- Mevlânâ Pîrî Efendi, Selânik müftüsü (Fetvayı veren ve hazırlayan). *Suverü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Paşa, 243.
- Molla 'Arab, Mevlânâ Alâeddin (Fetvayı Veren). *Fetâvâ-ı Mevlânâ 'Arab*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 585.
- Muhammed Lutfî (Fetvayı Veren). *el-Fetâvâ'r-Rahîmiyye fi vâkâti's-sâdeti'l-Hanefiyye*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, el-Fıkhu'l-Hanefiyye, 26850/2011.
- Nâtîfî, Ebû'l-Abbâs Ahmed. *el-Ecnâs ve'l-furûk*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 665.
- Noor, Afiffudin Mohammed vd. "Fact and Implementation Analysis of İstibdâl Method on Waqf Land in the State of Penang". *International Journal of Muamalat* 1/1 (November 2017), 1-8.
- Oğuz, Ahmet. *Vakfın Kuruluşu ve İstibdâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Uzmanlık Tezi, 2016.
- Oğuz, İbrahim. "Osmanlı vakıflarında istibdâl problemi: Midilli örneği". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/58 (2015), 583-601.
- Ömerî, Mekke müftüsü (Derleyen), *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İ. Hakkı, 827.
- Özkaya, H. Gökçen. "Vakıf İstibdâl Kayıtları, İstanbul'da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 467-488.
- Râzî, Muhammed. *Muhtârü's-Sihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye – ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999.
- Sadrüşşerîa, Abdullah. *Şerhü'l-Vikâye*. Amman: Müessesetü'l-verrâk, 2006.
- Sakızî, Sâdık Muhammed b. Ali (Derleyen). *Surretü'l-fetâvâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler, 111.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys. *en-Nevâzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 683.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Sıddîkî, Mekke müftüsü Abdülkâdir. *Katu'l-cidâl fi tahkik-i meseleti'l-İstibdâl*. Afyon: Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17387/4.
- Sülemî, Abdurrahmân b. Nâfî. "İstibdâlu'l-vakfi'l-lezi lem tette'attal menâfi'uhü bi vakfın hayrın minhü fi'l-fikhi'l-İslâmî ve nizâmî'l-murâfe'âti's-Su'ûdî me'a beyâni mâ cerâ 'aleyhi'l-'amel fi mehâkim-i Mekketi'l-mükerrame". *Mecelletü Câmî'ati'l-Melik Abdulazîz: el-İktisâdî'l-İslâmî* 24/1 (2011), 3-30.
- Şelebi (el-Çelebi), Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin (Fetvayı veren). *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1026.
- Şeybânî, Ebû 'Abdullah Muhammed. *es-Siyerü'l-kebir (eş-Şerhu's-Siyerü'l-kebir içinde)*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Şeyh Hüsrevzâde Mustafa Rıfık b. İbrahim (Derleyen). *Kurâsatü'l-fikhiyye ve fukahetü'r-Rıfkiyye (fi'l-fetâvâ)*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 290.
- Şeyhülislâm Dürrizâde Mustafa Efendi (Mürettib). *ed-Dürretü'l-beyzâ fi beyâni ahkâmi's-şer'ati'l-garrâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 215.
- Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi (Fetvayı veren ve hazırlayan). *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728.
- Şeyhülislâm Müeyyedzâde, Abdurrahman b. Ali el-Amasî (Derleyen). *Mecmûatü'l-mesâil (Mecmûa-i Müeyyedzâde, el-Fetâvâ)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Kütüphanesi, 160.
- Şirvânî, Ebû's-Suûd Muhammed b. Ali (Derleyen). *Uddetü erbâbi'l-fetvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 1214.

- Şürünbülâli, Ali. "Hüsâmü'l-hükkâmî'l-muhikkîn li-saddî'l-buğâtî'l-mu'tedîn an evkâfî'l-müslimin" *Haneft Fakihî eş-Şürünbülâli'nin "Hüsâmü'l-Hükkâmî'l-Muhikkîn li-Saddî'l-Buğâtî'l-Mu'tedîn 'an Evkâfî'l-Müslimin" Adlı Risâlesinin Tahkiki*. thk. Matiullah Sediqi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Şürünbülâli, Ali. *Seâdetü'l-mâcid bi-'imâreti'l-mesâcid*. Kayseri: Kayseri Kütüphanesi, Raşid Efendi, 1344.
- Ubeydi, İbrahim Abdullatif. *İstibdâlü'l-vakf: Ru'yetün Şer'iyye tün İktisâdiyyetün Kânûniyye*. Dubai: Dâiratü's-şuûnî'l-İslâmiyye ve'l-ameli'l-hayrî, 2009.
- Ubeydi, İbrahim Abdullatif. "İstibdâlü'l-vakfî'z-zirâ'iyî'l-mu'attal bi'l-vakfî't-ta'limî's-sihhî". *Evkâf* 23 (2012), 135-172.
- Vânî, Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbi el-Hüseynî (Fetvayı Veren), *Fetâvâ-yı Bistâmî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler, 989.
- Veli (Yegan) b. Yusuf el-İskilibî (Derleyen). *Mecma'u'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 223.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. *Ahkâmü'l-Evkâf*. Ammân: Dâru Ammâr, 1418/1997.